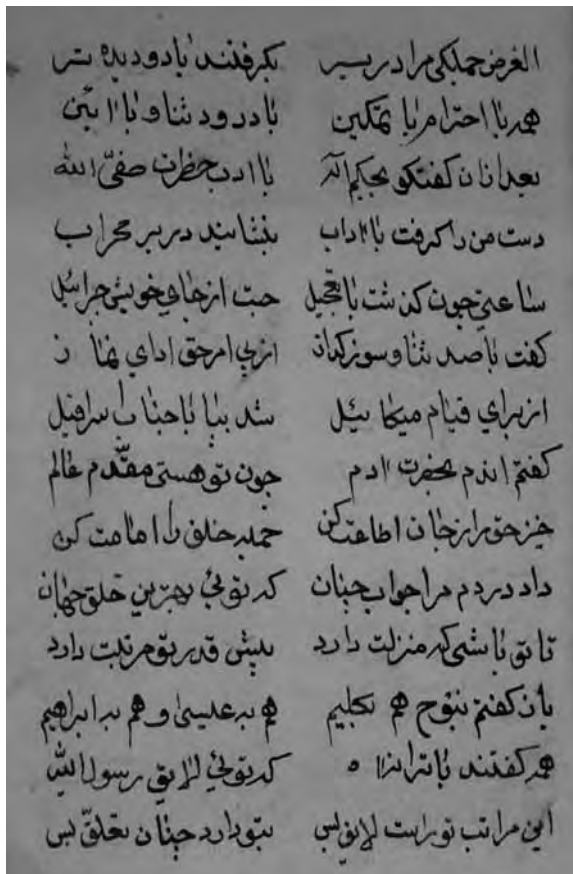


نسخه‌های خطی

معراج‌نامه شجاعی

احمد خامه‌یار *



تصویر ۱: نخستین برگ موجود از نسخه شماره ۲۷/۱۶۳ کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی

یکی از معراج‌نامه‌های منظوم متأخر فارسی، معراج‌نامه شاعری به نام شجاعی مشهدی است که نگارنده علی‌رغم تلاش بسیار، موفق به یافتن زندگی‌نامه وی در تذکره‌ها و سایر منابع نشده است. معراج‌نامه شجاعی بازگوکننده‌ی جزئیات معراج آسمانی پیامبر اسلام (ص) و شرح مشاهدات ایشان است. در ادامه قصه‌ی معراج، دو داستان منظوم دیگر یعنی حکایت مرد شکاک و حکایت حضرت خضر و الیاس و امیرالمؤمنین (ع) آمده که هر دو سروده‌ی شجاعی است و در همه نسخه‌های خطی و چاپ سنگی این اثر، به بخش جدایی‌ناپذیر معراج‌نامه تبدیل شده است.

همان‌گونه که علی‌بوذری نیز پیش از این اشاره کرده است، معراج‌نامه‌ی شجاعی، از نظر ادبی ارزش چندانی ندارد و دارای اشکالات فراوانی در وزن و قافیه‌ی شعری است. از نظر محتوا نیز اشکالاتی دارد؛ از جمله آنکه در آن ذکر شده است که پیامبر (ص) در منزل ام‌سلمه از سوی خداوند به معراج فراخوانده شد؛ در حالی که بر اساس منابع تاریخی، معراج پیامبر (ص) از مکه و پیش از هجرت صورت گرفته است.^۱

با این حال، وجود چاپ‌های سنگی متعدد از این منظومه در دوره‌ی قاجار، نشان‌دهنده‌ی محبوبیت فراوان آن در این دوره است. بوذری ۹ کتاب چاپ سنگی مصور از این منظومه معرفی کرده است که در فاصله سال‌های ۱۲۶۸ تا ۱۳۵۷ هـ ق در ایران چاپ شده است.^۲ جابر عناصری نیز نسخه چاپ سنگی دیگری از آن را معرفی کرده است.^۳ این کتاب‌ها حاوی تصاویر متعددی از مراحل مختلف معراج پیامبر (ص) و دیدار آن حضرت با ملائکه و پیامبران گذشته است.^۴

با وجود چاپ‌های سنگی فراوان معراج‌نامه شجاعی، با این حال نسخه‌های خطی آن بسیار کم است و نگارنده در فهرست‌هایی نظیر فهرست و فهرستواره‌ی نسخه‌های خطی فارسی (تألیف احمد منزوی)، و فهرستواره‌ی دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تنها موفق به شناسایی سه نسخه خطی از اثر مزبور شده است. از این میان، دو نسخه در کتابخانه آیت‌الله‌العظمی گلپایگانی در شهر قم و یک نسخه دیگر در کتابخانه ملی رژیم صهیونیستی در شهر بیت‌المقدس نگهداری می‌شود که در ادامه به معرفی این سه نسخه پرداخته می‌شود.

۱. نسخه شماره ۲۷/۱۶۳ کتابخانه آیت‌الله‌العظمی

گلپایگانی: این نسخه که از آغاز و انجام افتادگی دارد و تعداد برگ‌های موجود آن ۲۴ برگ در ابعاد ۲۱×۱۵ سانتی‌متر است به خط نسخ و در ۱۴ سطر کتابت شده است. (تصویر ۱) با توجه به افتادگی‌های آن، نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست، اما به‌طور تقریبی از قرن ۱۳ هـ دانسته شده است.^۵ ابیات آغازین و پایانی نسخه چنین است:

آغاز:
الغرض جملگی مرا در بر
بگرفتند با دو دیده‌تر
همه با احترام با تمکین
با درود و ثنا و با آیین
پایان:
همچنین آن درخت طوبی را
خادمان ظریف زیبا را
سایبانها و منظر عالی
الغرض جای دوستان عالی

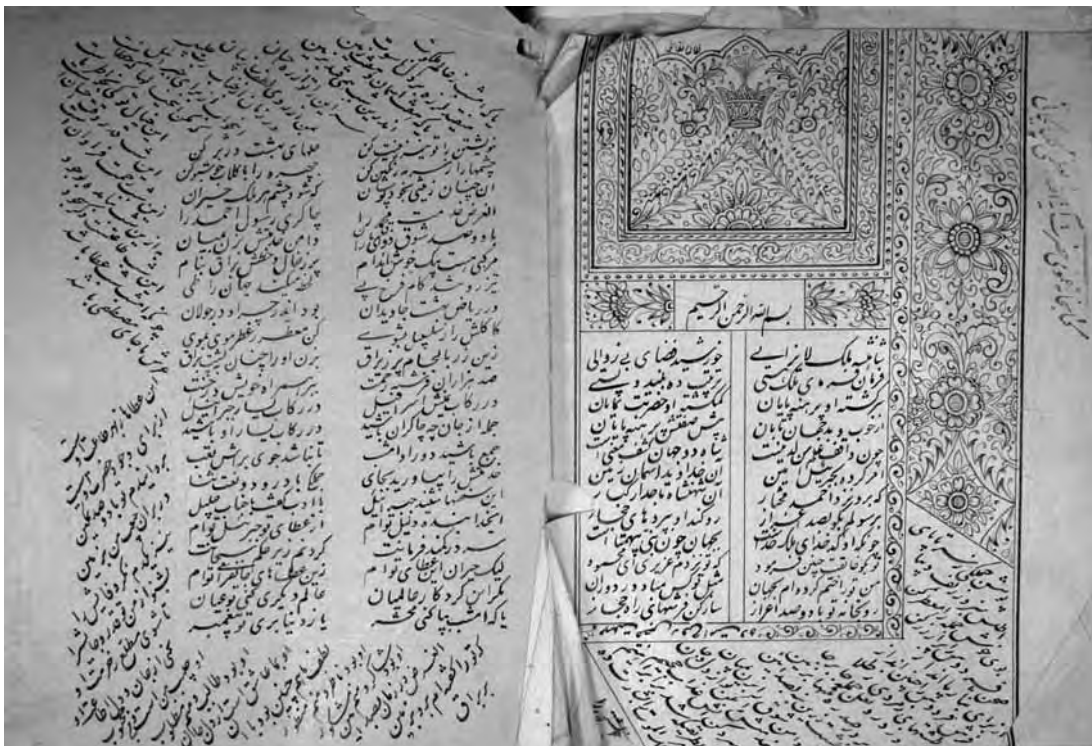
۲. نسخه شماره ۳۰/۷۴ کتابخانه آیت‌الله‌العظمی

گلپایگانی: نسخه کاملی است اما بدون جلد، و دارای ۱۷ برگ (۳۲ صفحه) به ابعاد ۳۰×۱۸ سانتی‌متر، و تعداد سطرها بین ۱۸ تا ۲۱ متغیر است. این نسخه به خط نستعلیق زیبا و به قلم یحیی کمره‌ای در رجب ۱۳۱۸ هـ کتابت شده است. اشعار در متن به صورت مستقیم و در حاشیه به صورت چلیپایی تحریر شده است.^۶

این نسخه به منظور انتشار به صورت کتاب چاپ سنگی در زمان مظفرالدین‌شاه قاجار تحریر شده است. صفحه نخست نسخه، حاوی یک شمشه با حاشیه مجدول با نقش برگ و بوته است. درون شمشه و دو دایره کوچک در بالا و پایین آن، عبارت زیر نوشته شده است: «و به نستعین. در عهد دولت جاوید مدّت سلطان السلاطین السلطان ابن سلطان بن سلطان والخاقان ابن خاقان مظفرالدین‌شاه قاجار خلد الله ملکه به حلیه‌ی طبع درآمد. حرر الاحقر: محمد رضا.»

در صفحه پایانی مطابق صفحه نخست آرایش شده و درون شمشه و دو دایره کوچک در بالا و پایین آن، عبارت زیر کتابت شده است: «تمام شد کتاب مستطاب معراج‌نامه به سعی و اهتمام جناب مستطاب عمدة التجار و زبدة الاخيار آقا محمد باقر تاجر کتاب‌فروش خوانساری به تاریخ چهارشنبه بیست و پنجم شهر صفر المظفر سنه ۱۳۱۹.»

این نسخه دارای ۶ تصویر به شیوه‌ی تصاویر کتاب‌های چاپ سنگی مصوّر دوره قاجار است. سه جای خالی نیز در نسخه به چشم می‌خورد که گویا برای کشیدن تصاویر دیگری اختصاص داده شده بود. صفحه دوم نسخه (صفحه آغازین متن) حاوی سرلوح تاج با نقش گل و بوته با رنگ سیاه است. این صفحه و تعدادی از صفحات نسخه مجدول، اما صفحات دیگر بدون جدول است. به نظر می‌رسد کار آرایش این نسخه ناتمام مانده و به مرحله چاپ نرسیده باشد. (تصویر ۲)



تصویر ۲: صفحات ۲ و ۳ نسخه ۳۰/۷۴ کتابخانه آیت‌الله‌گلپایگانی

عبارت «عمل علی خان»^۲ که در بالای سر لوح صفحه ۲ و هم‌چنین سمت راست تصویر اول نسخه درج شده، بیانگر نام تصویرگر نسخه است. علی خان از تصویرگران سال‌های واپسین دوره قاجار است که از وی تصاویر کتاب‌های چاپ سنگی دیگری را، از جمله حمله‌ی حیدری (چاپ ۱۲۹۸ هـ)، حمله‌ی حیدری (چاپ ۱۳۱۲ هـ) و چهل طوطی (چاپ ۱۳۳۲ هـ) می‌شناسیم و تصویرگری کتاب هزار دستان (چاپ ۱۳۱۷ هـ) نیز اوج کار اوست.^۱



تصویر ۳: پیامبر (ص) سوار بر براق و جبرئیل ایستاده در پیش او

و تزئین گل و بوته با زمینه لاجورد است. متن اصلی منظومه، پس از مقدمه به هشت باب تقسیم شده که البته عناوین آن با متن همخوانی و هماهنگی ندارد. این عناوین به شرح زیر است:

۱. باب در بیان دیدن آنحضرت کیفیت آسمان اول
 ۲. باب در بیان رفتن آنحضرت بر آسمان دوم
 ۳. باب در بیان دیدن آنحضرت آسمان سیوم
 ۴. باب در بیان کیفیت آسمان چهارم
 ۵. باب در بیان رسیدن پیغمبر (ع) بر آسمان پنجم
 ۶. باب در بیان دیدن آنحضرت خضر علیه‌السلام و الیاس و جناب اسدالله الغالب علی ابن ابیطالب کرم الله تعالی وجهه
 ۷. باب در بیان رسیدن پیغمبر (ع) بر آسمان ششم
 ۸. باب در بیان رسیدن آنحضرت (ع) بر آسمان هفتم
- در دو برگ پایانی نسخه (۵۹ تا ۶۰ آ) نیز منظومه مختصری در ۲۴ بیت آمده که ظاهراً بخشی از معراج‌نامه شجاعی نیست و در سر لوح فرعی آن، بدین عنوان معرفی شده است: «باب در بیان نعت سرور کاینات و مفخر موجودات و رحمت عالمیان احمد مجتبی صلی الله علیه و سلم».

موضوع تصاویر نقاشی شده در نسخه به شرح زیر است:

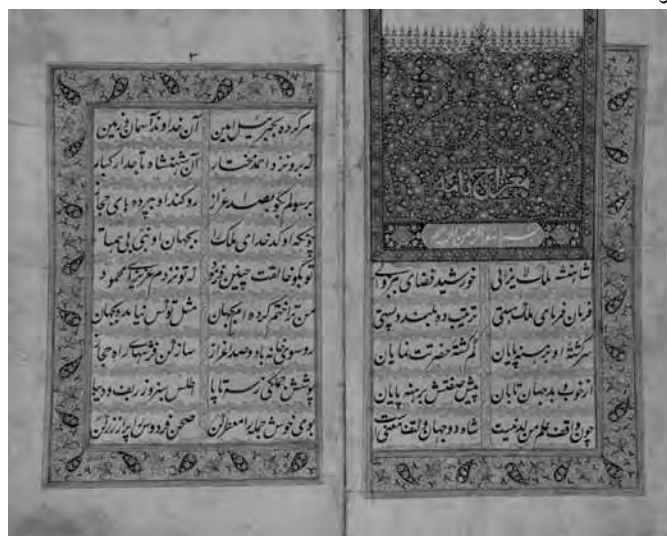
۱. پیامبر (ص) سوار بر براق و جبرئیل در پیش او (صفحه ۷). (تصویر ۳)
۲. پیامبر (ص) و جبرئیل در حال مشاهده دوزخ و دوزخیان (صفحه ۱۲).
۳. دیدار پیامبر (ص) با حضرت یحیی و عیسی به راهنمایی جبرئیل (صفحه ۱۳).
۴. پیامبر (ص) سوار بر براق و مواجهه با شیر (صفحه ۱۸).
۵. پیامبر بر سر مائده و ظهور دست غیبی (صفحه ۲۰).
۶. مناظره‌ی حضرت خضر و امیرالمؤمنین (ع) (صفحه ۳۱).

۳. نسخه شماره ۱۰۶۱ Ms. Yah. Ar.

کتابخانه ملی رژیم صهیونیستی:

این نسخه از نظر هنری، نسخه‌ای نفیس و بسیار جالب توجه است. دارای ۶۰ برگ به ابعاد ۲۱/۲×۳۴ سانتی‌متر، و به خط نستعلیق هندی است. نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست، اما به طور تقریبی از قرن ۱۳ هـ دانسته شده است.^۱

جلد آن روغنی ظریف مرمت شده با نقش گل و بوته با زمینه لاجورد و حاشیه مذهب است. در صفحه اول یک سر لوح تاج زیبا با زمینه زر و لاجورد و دو صفحه نخست با حواشی مزین به ترنج و گل‌های ریز به چشم می‌خورد. (تصویر ۴) تمام صفحات آن مجدول به آبی و شنگرف زر و برگ نخست آن دارای سرعنوان با زمینه مذهب

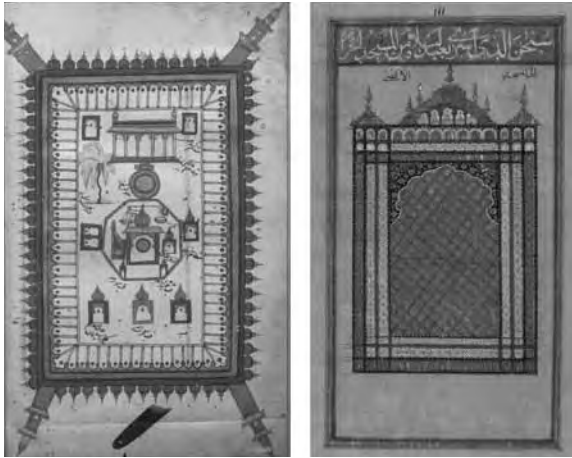


تصویر ۴: صفحات ۱ و ۲ نسخه کتابخانه ملی رژیم صهیونیستی

مهم‌ترین ویژگی هنری این نسخه، وجود ۱۰ نگاره‌ی ترسیم شده به شیوه‌ی هندی - کشمیری است که سه نگاره‌ی نخست به تصاویر سه مسجد مقدس مسلمانان یعنی مسجدالحرام، مسجدالاقصی و مسجدالنبی (به ترتیب در برگ‌های ۹، ۱۰، ۱۱) و هفت نگاره دیگر به موضوع اصلی منظومه (عمدتاً معراج پیامبر (ص) در آسمان‌های مختلف) اختصاص یافته است.

دو نگاره مسجدالحرام و مسجدالنبی (تصاویر ۵ و ۶)، در کلیات خود مشابه نگاره‌های این دو مسجد در نسخه‌های خطی فتوح‌الحرمین (اثر محیی لاری) (تصویر ۷) و نیز تعدادی از نسخه‌های خطی دلائل الخیرات جزولی است و البته با توجه تأثیرات ناشی از شیوه‌ی نگارگری

تصویر ۹: نگاره مسجد الاقصی در نسخه فتوح الحرمین به شماره ۱۳۹۲۳ در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران



بر خلاف دو نگاره قبلی، نگاره مسجد الاقصی در این نسخه (تصویر ۸) با دیگر نگاره‌های شناخته شده از این مسجد در برخی نسخه‌های خطی فتوح الحرمین و... (تصویر ۹)، تفاوت بسیاری دارد و نشان‌دهنده‌ی یک تصویر خیالی برگرفته از تصوّر ذهنی نگارگر از مسجد الاقصی است. این تصوّر ذهنی، در قالب یک گنبد کم‌خیز در بالای بنا به سبک بناهای معماری هند و نیز زمینه‌ای خالی از هر گونه جزئیات معماری مهم این مسجد (نظیر بنای هشت ضلعی قبه الصخره و میزان‌های اطراف آن)، نمود یافته است.

سایر نگاره‌های موجود در این نسخه به ترتیب عبارت‌اند از:

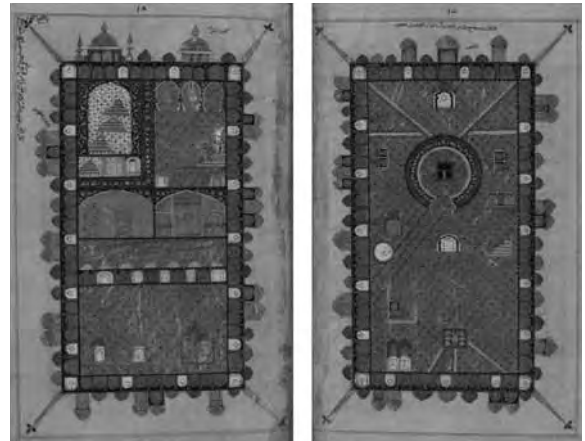
۱. معراج پیامبر (ص) در آسمان اول.
۲. معراج پیامبر (ص) در آسمان دوم.
۳. معراج پیامبر (ص) در آسمان سوم.
۴. معراج پیامبر (ص) در آسمان چهارم.
۵. معراج پیامبر (ص) در آسمان پنجم.
۶. پیامبر (ص) بر مائده آسمانی و ظهور دست غیبی.
۷. حکایت مرد شکاک.

نگاره‌های اول تا پنجم تا حدود زیادی مشابه یکدیگرند و تنها به قرینه‌ی قرارگرفتن آنها پس از عنوان‌های فرعی نسخه، می‌توان به وابستگی آنها به آسمان‌های مختلف پی برد. آنچه بیشتر این نگاره‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند، اختلاف رنگ زمینه اصلی آن است. برای مثال، زمینه‌ی نگاره‌ی آسمان اول به رنگ سفید و نگاره‌ی آسمان دوم به رنگ سبز روشن است.

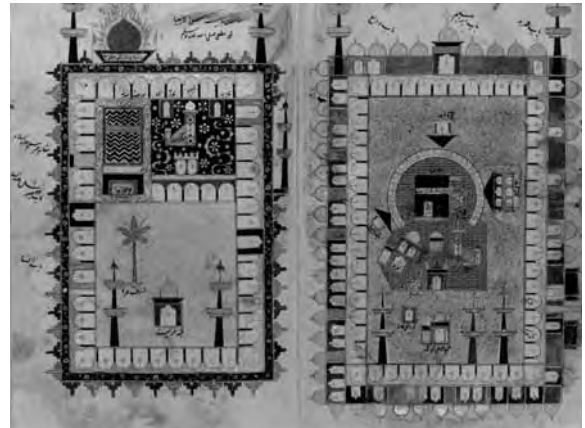
در تمام نگاره‌های معراج، تصویر پیامبر اکرم (ص) با چهره‌ای پوشیده و تاج زرین بر سر و سوار بر براق، مساحت عمده نگاره را به خود اختصاص داده است. براق دارای دو بال بلند و باریک که از ناحیه‌ی ران او برآمده و یک دم طاووسی است و چهره‌ای کاملاً شبیه زنان هندی با یک تاج زرین بر سر خود دارد. جبرئیل در همه‌ی نگاره‌ها به صورت یک مرد با ریش دو شاخ بلند و تاج زرین و دو بال باریک و بلند و ردای سبز رنگ تصویرپردازی شده است که در جلوی براق قرار گرفته و نقش راهنمای پیامبر (ص) به آسمان‌ها را دارد. تصویر کوچک‌تری از یک یا دو یا سه فرشته دیگر نیز شبیه جبرئیل، در پایین یا سمت راست نگاره‌ها دیده می‌شود. هم‌چنین در همه این

کشمیری، در برخی جزئیات، اختلافاتی نیز با تصاویر موجود در نسخه‌های مورد اشاره دارد.

در نگاره مسجدالحرام، جزئیاتی نظیر کعبه، حُطیم، مقام‌های مالکی، حنفی و حنبلی، مقام ابراهیم، چاه زمزم، منبر، درجه، طاقگان‌ها و گنبدهای اطراف صحن و هم‌چنین چهار مناره که در چهار گوشه بنا به سمت بیرون پیش رفته است، به چشم می‌خورد. البته به جز چاه زمزم اسامی این اماکن در متن تصویر درج نشده است. (تصویر ۵)

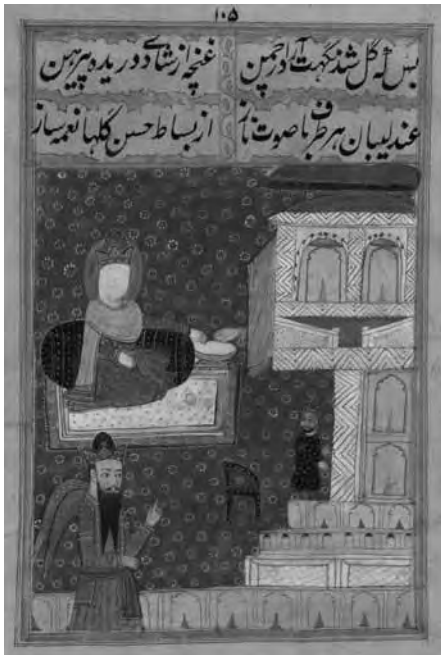


تصاویر ۵ و ۶: نگاره‌های مسجدالحرام و مسجدالنبی در نسخه معراج‌نامه



تصویر ۷: نگاره‌های مسجدالحرام و مسجد الاقصی در یک نسخه خطی فتوح الحرمین (محل نگهداری نامشخص)

در نگاره مسجدالنبی، جزئیاتی از قبیل روضه‌ی مطهره که قبر مطهر پیامبر (ص) و نیز دو خلیفه‌ی اول و دوم را دربر دارد، منبر و محراب‌ها در داخل مسجد، حجره‌ی حضرت فاطمه زهرا و قبر منسوب به ایشان، قبه‌ی خزینه و درخت خرما در میان صحن، و همانند تصویر قبلی طاقگان‌ها و گنبدها در اطراف صحن و چهار مناره در چهار گوشه بنا به چشم می‌خورد. در این تصویر، تأثیرات ناشی از شیوه‌ی نگارگری هندی - کشمیری در جزئیات مختلفی مانند گنبدها، ایوان‌ها، طاق‌ها، محراب‌ها و... (به ویژه در روضه‌ی مطهر پیامبر)، کاملاً نمایان است. هم‌چنین بر خلاف بیشتر تصاویر نسخ فتوح الحرمین و دلائل الخیرات، که حاوی تنها یک گنبد برجسته بر روی روضه‌ی مطهر است، در این تصویر دو گنبد کم‌خیز بر روی روضه و شبستان مسجدالنبی رسم شده است. (تصویر ۶)



پی‌نوشت‌ها:

۱. بوذری، علی، قضای بی‌زوال: نگاهی تطبیقی به تصاویر چاپ سنگی معراج پیامبر (ص)، مترجم: فاطمه فقیهی، تهران، انتشارات دستان، چاپ ۱، ۱۳۸۹، ص ۲۴.
۲. برای آگاهی از کتاب‌شناسی تفصیلی این کتاب‌ها، ر.ک: پیشین، ص ۲۵.
۳. عناصری، جابر، «معراج‌نامه و قصه حضرت خضر و الیاس و حضرت امیرالمؤمنین علی (ع)»، صنعت چاپ، سال ۱۵، ش ۱۶۸، دی ۱۳۷۵، صص ۶۴-۶۵.
۴. برای آگاهی از موضوعات این تصاویر و شرح و تحلیل آنها، ر.ک: بوذری، علی، همان، ص ۴۰ به بعد؛ و نیز، ر.ک: عناصری، جابر، همانجا.
۵. صدرایی خوبی، علی، و حافظیان بابلی، ابوالفضل، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیه‌الله گلپایگانی (قم)، به کوشش و ویرایش: مصطفی درایتی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ مشهد: مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد (ع)، چاپ ۱، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۴۴۲۶.
۶. پیشین، همانجا.
۷. در فهرست کتابخانه، این نام به اشتباه «عیسی خان» خوانده شده است.
۸. بوذری، همان، ص ۲۹.
۹. شایان ذکر است که تهیه‌کنندگان کاتالوگ اینترنتی این نسخه، موفق به شناسایی نام شاعر نشده‌اند و با استناد به این بیت در پایان منظومه: «کاتب عاصی هم از لطف خدا / بخش این دم ای خدا جرم و خطا» (برگ ۵۸ ر)، تخلص شاعر را «کاتب» یا «عاصی» تصور کرده‌اند. در حالی که نام شاعر یعنی «شجاعی» به صراحت در اواخر نسخه (برگ ۵۷ پ) ذکر شده است.

نگاره‌ها، ۹ فرشته دیگر نیز به صورت سر انسان‌های متصل به دو بال کوتاه و گسترده از هم در اطراف پیامبر (ص) و براق به چشم می‌خورد. (تصویر ۱۰)



تصویر ۱۰: نگاره معراج پیامبر (ص) در آسمان اول

نگاره ششم نسخه پیامبر (ص) را بر سر مائده آسمانی نشان می‌دهد. در سمت راست نگاره، ساختمانی دو طبقه به شیوه معماری هندی رسم شده است. در سمت چپ، پیامبر به صورت دو زانو روی فرش نشسته و بر پشتی تکیه زده و دست خود را به سوی ظرف غذا دراز کرده است. دست غیبی نیز - که بر اساس متن معراج‌نامه ظاهراً دست امیرالمؤمنین (ع) است - از پشت پرده‌ای متصل به ساختمان سمت راست آشکار شده و به سمت ظرف غذا آمده است. جبرئیل نیز در پایین پیامبر (ص) در سمت چپ نگاره ایستاده است و گویا به مردی اشاره می‌کند که در ابعاد کوچک‌تر در کنار ساختمان ایستاده است و لباس نیلی رنگ به تن دارد. (تصویر ۱۱)

آخرین نگاره نسخه، داستان مرد شکاک را بر اساس متن شعری آن به تصویر کشیده است. نیمه بالایی تصویر، نشان‌دهنده مجلس پیامبر (ص) و اصحاب ایشان است. پیامبر (ص) دو زانو بر زمین نشسته و بر پشتی تکیه زده است و تعدادی از اصحاب ایشان نیز در سمت راست و چپ نگاره در دو ردیف به چشم می‌خورند. حضرت جبرئیل در پیش روی پیامبر (ص) ایستاده و مردی با ملامح هندی - که ظاهراً همان مرد شکاک است - رو به روی پیامبر (ص) و جبرئیل ایستاده، اما روی خود را از پیامبر (ص) برگردانده است. در نیمه پایینی نگاره، زمینی از چمن و نهر آبی تصویرپردازی شده است. مرد شکاک که در اینجا به علت انکار معراج پیامبر (ص) به زن تبدیل شده، در میان نهر آب ایستاده است و مرد دیگری که گویا همسر آینده این زن است، با همان ملامح مرد شکاک در مجلس پیامبر اما با لباس دیگری، در بیرون از نهر آب نشسته و به زن می‌نگرد.